

A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábián János

I. Ferenc, a II. Lipót halála után trónra lépett uralkodó, feladva nagybátyja II. József és apja reformterveit, a francia forradalom eseményeitől megriadva, visszaállította a rendek uralmát, kiszolgáltatta a jobbágyot a földesurnak azáltal, hogy elrendelte: az úrbéri ügyekben elsőfokon maga a földesúr, másodfokon az alispán vagy a szolgabíró ítélkezzék. Mária Terézia urbáriumának a szellemét képviselve, alapelveként szögezte le, hogy minden föld tulajdonjoga a földesúré, függetlenül attól, ki műveli. Megerősítette a nemesi előjogokat, megszabta a robot lehetséges méreteit. (Embertelen nagyságát a Magda Pál-ról szóló fejezetben ismertetjük.) Nem méltatta figyelemre az *országgyűlés rendszeres bizottságainak* a tervezeteit sem, melyeknek működése ezzel egy csapásra értelmetlenné és feleslegessé vált. Változatlanságot és egy helyben topogást hirdető politikája útját állta minden feudalizmus ellenes próbálkozásnak. Még a legszükségesebb reformok életbe léptetésétől is félt.

Az elégedetlenség egyre nőtt, a szembeforduló oppozíciós erők szemlélete balra tolódott. Belátták, hogy kell bizonyos engedmények adásával könnyíteni a jobbágyság terhein, de elsődleges céljuk csakis a nemzeti függetlenség, a Habsburg-háztól való megszabadulás lehet. Hamarosan a volt jozefinista ellenzék is megtalálta a hozzájuk vezető utat. Így formálódott ki az a Habsburg-ellenes nemesekből, polgári demokratákból, radikális értelmiségiekből: titkos társaságok, szabadkőműves páholyok, klubok tagjaiból — mérnökökből, orvosokból, tanárokból, jurátusokból, szerzetesekből, predikátorokból, különböző tisztviselőkből, egyetemistákból verbuválódott nem túl népes és nem eléggé szervezett ellenzék, amely *vigyázó szemeit* tudatosan *vetette Párizsra*. Mohón bújtá a *Szirmay Antal* szerint minden jobb kávéházban fellelhető *Gazette Nationale*-t, ismertebb nevén a *Moniteur*-t, amely lelkiismeretes pontossággal számolt be a forradalom eseményeiről és érdekesítő híreiről.

Kevés olyan izgalmas sajtóterméke van a kornak, amely annyira testközelbe hozta a forradalmi átalakulást, mint ez a nagy hírnévre emelkedett kiváló francia újság. Nehezen lehet abbahagyni olvasását. Szerencsére a *Kriterion Könyvkiadó* Téka-sorozata 1977-ben *Ész istennő* nevében címmel két évfolyamának — 1793—1794 — leglényegesebb közleményeit magyar nyelven is megjelentette. A sodró események híryanaga ma is hatalmába keríti az olvasót.

Maga előtt látja, mint omlanak le a *feudalizmus évszázados bástyái*, hogyan ittasodik meg önerejét érezve a tömeg, miként számol le uraival, ha kell még a királyt is gilotinhalálra ítélve és kényszerítve. Ott érzi magát a konvent heves vitáinak pergőtüzében, átéli a gyűlések szenvedélyes hangulatait, s érzékeli azt is, mikor és miként válik a forradalmi terror önpusztítóvá, ijesztővé és elrettentővé.

Nem nehéz elképzelni, milyen ereje lehetett ezeknek a közleményeknek a maguk korában nálunk, ahol a társadalom különböző rétegei talán a franciáknál is jobban szenvedtek a feudalizmus nyúge alatt. Ahol legfeljebb csak azért nem robbant ki véres felkelés, mert nem volt szervezett ereje és egységes élcsapata a forradalomnak. Az egyik névtelen rendőrbesúgó — *Benda Kálmán* tanulmánya szerint — 1792. júliusában már így jellemezte a pattanásig feszült helyzetet: „A polgárság egyre nehezebben tűri a városi tanácsok zsarnokságát, s elégedetlenségét nem rejti véka alá. Általános körükben a csalódás és elkeseredés, hogy az országgyűlés mást sem tett, csak a nemesi kiváltságokat bővítette és erősítette, a polgárságra semmilyen tekintettel nem volt . . . Mindenfelé azt tapasztaltam, hogy nagy rokonszenvvel vannak a francia alkotmány iránt. Minden érdekli őket, ami ott történik, s a franciaországi eseményekről szóló híreket mohón olvassák. A királyi család elleni rendszabályokat nem helyeslik ugyan, de az arisztokraták félreállításával teljesen egyetértenek, és gyakran mondogatják: Magyarországon sem lehet más a vége a dolgoknak . . . Nem kívánok azzal foglalkozni, hogy mennyi idő alatt támadhat Magyarországon forradalom, de azt hiszem, *a minisztérium nagyon téved, ha azt hiszi, hogy a megosztott érdekek miatt egyáltalában nem keletkezhet forradalom az országban*. Elismerem, hogy tartós egység nem jöhet létre az osztályok között, de tapasztalataim alapján nem látom lehetetlennek, hogy *az általános elnyomás és zsarnokság hatására minden megosztott erő egyesüljön rövid időre a gyújtópontban álló központi kérdés megoldására*; ez pedig a hatalom erejét egy csapásra összeropantaná”. Mások azt tudatják, hogy a mágnások és főpapok megítélésében a polgárság és a parasztság szemléletmódja azonos, nincs lényeges különbség köztük.

A politikai gondolkozás ilyenén alakulását természetesen nem lehet kizárólag a hazánkban különben is szűk körben ismert jakobinus érzelmű, köztársaságpárti *Moniteur* cikkeinek tulajdonítani. A bomlás stádiumába jutott, fejlődést akadályozó feudális gazdálkodási forma és társadalmi berendezkedés elviselhetetlen elavultsága követelt itt változást. Ferenc irányzatával ugyanis alig valaki értett egyet. A nemesség jelentős része, továbbá a polgárság, a parasztság és az értelmiség, különösen a honoráciorok, egyaránt az egészséges kibontakozás útját és a Habsburg elnyomás alóli szabadulás módját keresték.

Ahhoz, hogy az ellenzéken belül egység formálódhasson ki, meg kellett volna szabadulni a széthúzás alapjaitól: az előjogoktól és osztálykötöttségektől. Ez azonban nem ment egyik napról a másikra. Maguk a történelmi viszonyok sem

érték még meg tehát a forradalomra. Tovább rontotta a helyzetet, hogy az idő sem volt elég a szervezkedésre. A jakobinus értelmiség — „az ördög gyertyagyújtói” — csak a patrióta középnemességben látott biztos szövetségest — a néppel nem épített ki kapcsolatot. Ennélfogva nem is volt — nem is lehetett — tömegbázisa az udvarral, a lojális arisztokráciával és a klérussal szemben. Igazi, a szó szoros értelmében vett harcról így eleve nem lehetett szó, pedig, ahogy a besúgó *Strohmayer*nek az elégedetlenkedők egyike mondta: „Immár nem az a lényeges, hogy az orosz, porosz, vagy valaki más uralkodik-e Magyarországon, hanem csak az, hogy az osztrák ház ne uralkodjék”. (Arra vall ez, hogy még az államforma kérdésében sem volt egységes szempont; nem mindenki állt a köztársaság mellett.)

Réz József perét olvasva, talán elfogadhatónak látszik a jakobinus jelző, de joggal kérhetik, hogy kerül ide Fábian János, a vallásos káté írója?

Nem nehéz a magyarázat. Nemcsak azért, mert az ellenzéki magatartások között valójában nem tett minőségi különbséget a politikai hatalom, amely egyhamar *jakobinusnak bélyegzett* minden „józanul okoskodó és beszélő embert” — ahogy *Batsányi János* írta barátjának *Aranka Györgynek*, hanem mert a mozgalom sem tudott megmaradni a Habsburg-ellenes „nemzeti” keretek között. A polgári forradalom osztályharcos jegyeit is magára öltötte. Ugyanúgy alapul vette a felvilágosodás eszméit, mint diadalmasabb francia társa. Amikor tehát az ellenzék a Habsburg uralom ellen küzdött, kénytelen volt küzdeni a polgári átalakulásért is, harcot hirdetve természetesen a feudalizmus fő ereje: a katolikus egyház latifundiumai és főpapjai ellen.

Fábian, ki a vallási tételek és krisztusi elvek földi megesúfolására figyelmeztetett, egyben az „ész-egyház”, a „filozófiai egyház” szellemét is képviselve, forradalmi igénnyel támadta az eltorzult és így megkövesedett dogmákat, s a változás, a változtatás szükségességének a tudatát erősítette fel. Nem volt ateista; de hogyan is lehetett volna, amikor a nagy példakép, az antiklerikális *Voltaire* is azt hirdette: „Ha Isten nem volna, ki kellene találni”, ezzel mintegy azt húzta alá, hogy kora sem lehet meg valamiféle egyház nélkül. Nem leki-csinylendő tehát Fábian tette és erőfeszítése. A mi viszonyaink között különösen nem, hiszen a Habsburg ház olyan jogokkal és olyan lehetőségekkel ruházta fel a leggazdagabb hűbérúrrá tett klérust és a katolikus egyházat, hogy egyet kell értenünk a történetíró *Marczali Henrik Mária Terézia* korára és országára vonatkozó megállapításával: „Az egész légkört mintha tömjén illata” töltené be.

Nemcsak a *Marczali*-féle megállapítás helyesebb értelmezése, hanem az államvezetés és a haladó polgári eszmék harcának az érzékeltetése érdekében is szükségesnek tartjuk, hogy egy-két adattal igazoljuk állításunkat, rávilágítva egyúttal arra a kétarcúságra is, amely az egész korszakot jellemezte. Nemcsak arról volt ez ugyanis nevezetes, hogy ekkor lett hazánk Mária országa: *Regnum Marianum*, hanem arról is — amint ezt fentebb is igyekeztünk tudatosítani —

hogy valójában ekkor alapozódott meg a feudális berendezkedéssel szembeni ellenállás: a polgári forradalom szabadságot, egyenlőséget, testvériséget követelő harcossága. Ezt az ideológiai harcot segítette, mint legfontosabb eszmei fegyver, a katolicizmus a Habsburgok oldalán. Hiába vetette be azonban a lelki terror minden eszközét — jogot nyerve a protestáns egyházak feletti felügyeletre, úgyannyira, hogy még tizedet, sőt stólát is szedett tőlük halottaik után, a félelmesen érő idő útját meggátolnia nem sikerült többé. Hiába élt a cenzura legkíméletlenebb módszereivel, hiába koboztatta el a nem kívánatos könyveket, hiába rendezett látványos könyvégetéseket (*Barkóczy Ferenc* gróf egri püspök pl. a királyi parancs ellenére sem szolgáltatta ki a reformátusoknak *Komáromi Csipkés György* híres leydeni bibliáját, hanem azt 1754. nov. 5-én — 36 évvel a megjelenése után! — nyilvánosan elégette a máglyán), a felvilágosult gondolat csak terjedt tovább és tovább, s egyre nagyobb tömegeket hódított meg.

A század közepére a polgári eszme már jelentős szellemi-szemléleti (pozicionális) fölénybe került Európa vezető országaiban, úgyannyira, hogy a feudalizmus defenzív helyzetbe, védekezésre kényszerült. Nem tudott olyan fejlődést adni a termelőerőknek, amelyet a feltörekvő burzsoázia termelési rendszere ígért. Olyan szellemi fegyver sem volt a birtokában, amellyel az új, a korszerű tudományos felismerések és igazságok erejét megtörhette, győzelmét megakadályozhatta volna. Rendeletekkel, törvényekkel sáncolta magát körül; azokkal védekezett minden új dolog, minden új politikai-gazdasági megnyilvánulás ellen.

Távlatát tekintve eleve reménytelen volt ez a harc. Nem ígért sikert *XIII. Kelemen* pápa 1766-ban kiadott brévéje (*Christiana Reipublicae Salus*) sem, amely a gombamódra szaporodó „rengeteg könyv halálos mételyének kiirtását” nem a gondolkodásmód, a szemlélet egységesítésétől: konzerválásától vagy céltudatos továbbfejlesztésétől, hanem „a sok romlást terjesztő művek lángok martalékává tételétől” várta.

II. József türelmi és cenzúraenyhítő rendeletei után különösen megszapordtak hazánkban is a feudalizmus-ellenes politikai röpiratok. 1790/91-ben kb. félezer jelent meg; sokak szerint több, mint 1848/49-ben. A haladó középnemeseknek és a polgári demokrata értelmiségnek ezek az indulatos hangvételű vita-iratai hevesen támadták a legnagyobb hűbérurat: a katolikus egyházat és félelem nélkül harcoltak a nemesi előjogok és kiváltságok ellen. S noha túlnyomórészt vallásos köntösben jelentkezett az oppozíció még a nemzeti függetlenségért harcoló iratokban is, valójában a jakobinusok századvégi antif feudális, antiklerikális köztársasági mozgalmában tűntek fel az első olyan vitázók és röpiratok, akik és amelyek tudatosan szakítottak a vallásos ideológia több-kevesebb védelmet nyújtó frazeológiájának, beidegzett kifejezésrendszerének a használatával.

Békés gyerme távol lévén a szellemi és politikai élet középpontjától, nem jät-

szott jelentősebb szerepet sem a jakobinus mozgalomban, sem a felvilágosodás eszméinek terjesztésében. *Réz József* jakobinus pere és *Fábián János* „veszedelmes kátéja” azonban azt igazolja, hogy a mi vidékünkön sem voltak ismeretlenek a *felforgató* eszmék.

A gyöngyösi származású „okulista” (szemorvos) *Réz József* 1794-ben került Gyulára. Abban az évben, amikor a váratlanul kirobbant *Martinovics*-féle összeesküvés híre izgalomba hozta az egész országot, és felkeltette az érdeklődést a modern tanok, a francia forradalom ideái iránt. A nyugateurópai egyetemeken végzett protestáns papok és a szószékre, katedrára pályázó, lelkesi oklevéllel rendelkező tanítók körében könnyen hódított teret a szabadgondolkodás, hiszen külföldön élve, saját szemükkel győződhetek meg a polgárosodó életforma magasabbrendűségéről, és ismerkedhetek meg annak elvi alapjaival. Nem lehet véletlen, hogy az eszközeiben válogatós, vakbuzgó és célratóró *Csupor László* alispán, aki *Réz* perét az egyetlen protestáns főtisztviségviselő, a megyei főjegyző *Domokos Lőrinc* hivatalból való eltávolítására is fel akarta használni, Domokoson kívül *Juhász István* gyulai református pap és *Szász György* ref. tanító „titkos szemmeltartását”, szoros megfigyelése jogát is kieszközölte magának.

A katolikus *Réz Józsefet*, akit barátja és alkalmi üzlettársa: *Kazay Mihály* megyei prókátor áztatott el, mert egy gabonaügylet elszámolásakor összevesztek (*Réz* ugyanis 46 ft. 40 kr-ral megkárosította), valójában minden írásos dokumentum nélkül, rosszindulatú vádak alapján ítélte *pallos általi halálra* a királyi tábla; 4 nappal *Martinovicsék* kivégzése előtt, 1795. május 16-án.

A gépezet gyorsan és tökéletesen működött. Alig három hónap kellett hozzá, hogy a királyi tábla kimondja a végső halálos ítéletet. *Csupor* ugyanis jól érezve meg a kedvező szelet, sietett éberségét és a királyi ház iránti hűségét igazolni. Felgyorsította az ügymenetet, hamarjában felvette a tanuk: *Sziber József* sókereskedő és *Glück Ferenc* mázsás általa irányított és befolyásolt tanúvallomásait (erre a perújrafelvétel során derült fény), és *Réz Józsefet* az első tárgyalások lefolytatása után *felségsértés* és *vallásgyalázás* bűnével vádolva, a király 1795. március 12-én kelt parancsára Budára kísértette. A gátlástalan alispán — hihetetlen, de igaz — még a vádlottat is rászedte arra, hogy az első gyulai tárgyalást (febr. 13) követő napon beterjesztett kiegészítésében *Domokost* vádolja azzal, hogy ő ingatta meg igaz hitében és királyhoz való hűségében. „A francia nyelven szóló újságokat olvasván... az itt való tiszteletes prédikátor úr (vagyis *Juhász István* ref. lelkész) jelenlétében a Vadaskert mellett, ahol én is vélek sétálván, nagy örömmel jelentették mindketten a mi ármádiánknak veszteségét és lüttichi szerencsétlen történetét” — állította itt a szörnyű kelepcebé került, italkedvelő, „gyermekségétől fogva mániákus” *Réz*.

A Békés megyei jakobinus per afféle róka-fogta csuka mesetípusba illik, azzal a különbséggel, hogy ez nem volt mese, és csak egyetlen áldozata lett. Előzőleg ugyanis *Réz* is megvádolta *Kazayt*, hogy tőle hallotta, „mily veszedel-

mes történetek lettenek Békés vármegyében, nemkülönben a tisztújító gyűlés alkalmatosságával, hogy legitten a nép között nagy zenebona történt. volna a viceispány választása végett (miatt) . . . úgyannyra, hogy csak egy csendülés hibázott, avagy egy ujmutatás, azzal *rebellió történt volna a nép között*, ahol a főispánytul fogva az utolsó tisztig minden tisztviselő életét veszt-hette volna. Azon kívül arról is emlékezetet tett, hogy minémű imposztorsággal éljenek ezen megyebeli tiszték”.

Réz vádjában volt reális mag, hiszen a *Kazay*nál elrendelt és a távollétében is foganatosított házmotozás alkalmával csakugyan előkerült két olyan kisebb irattörődék, amelyben „*Vidovich Mihály* táblabíró és vicensótárius *Vidovich György* ökegyelmeket helytelenül motskolja”. Ez azonban — ma már kifürkész-hetetlen módon — „az említett két személynek *alázatos kérésekre in origine* (eredetiben) általadatott”, Nem is került elő többé.

Kazay jól tudta, hogy a legjobb védekezés a támadás. Réz feljelentésére iszo-nyatos, övön aluli ütéssel választolt. Visszautasítva az ellene felhozott váda-akat, kijelentette, hogy „Réz egy veszedelmes principiumú (elvű) ember, ki . . . felséges urunkat és királyunkat, Ferenc őfelségét előttem a legnagyobb tolvaj-nak, gazembernek mondotta, hogy tartja; és nem méltó, hogy éljen, és ha néki csak a legkisebb alkalmatossága volna is, ő volna az első, aki keresztülszúrná, hogy vesszen el”. Hivatalos személy lévén, tudta azt is, hogy állítása önmagá-ban — tanúk nélkül — nem lehet több pusztá rágalomnál. Még aznap délután (vajon miért nem elébb?) jelentkezett is tanuként a rendőri besúgó hírében álló *Sziber József* sókereskedő, aki ehhez a királyellenes vádhoz a vallásgyalázás bűnét is társította. Előadta, hogy kb. egy fél éve, a nála időző okulista kezébe véve mázsása: *Glück (Klik) Ferenc* imádságos könyvét, a következő kifakadást tette: „Mi szükség van erre az imádságos könyvre? Csupa bolondság és gye-rekség az, haszontalan papi találmány és hazugság, csupa ámitó szer, melynek hitelt nem kell adni! . . . És a papok is mind imposztorok”.

Ezzel teljessé vált a peranyag — a felségsértés és a vallásgyalázás büntette. Nyomatéku *Sziber* azt is hozzátette: Réz azt a vakhírt is terjesztette, miszerint „el volt rendelve a királynak megfogattatása és franciáknak kezeiben való szolgáltatása ugyanazon akcióba (hadműveletben), ahol ő (ti. a király) kom-mandírozta seregeit, de találkozott egy huncfut gazember, aki a királynak a néki elkészült elfogattatását bésúgta, és az ugyanazon éjtszaka az ármádát alattom-ba el is hagyta, sietve révén Bécs felé útját . . . Hogyha pedig én — mármint Réz — azt a huncfutot, gazembert esmérném, aki azt tudtára adta a királynak, én azt megölném. Hatták volna gilottinírozni (lefejezni), mert huncfut, imposz-tor és despota, de csakúgy el nem kerüli halálát, mert megtalálják Bécsben is”.

Gyors ütemben, szinte megrendelésre, állt elő a másik tanú is: *Sziber* mázsá-sa, *Glück (Klik) Ferenc*, aki mint valami jól megtanult szöveget, csaknem szóról szóra megismételte főnöke szavait. Aztán már hiába tiltakozott a vád ellen Réz; összefogott ellene a vármegye egész tisztikara. Ő maradt az egyedüli bűnös,

jóllehet *Kazayra* és *Sziberre* is ráigazolódott egy és más. Volt szó például egy állítólagos gyulai *títkos körről*, amelyről az álnok agent provocateur *Sziber* beszélt Réznek, sőt azt nem is tagadta. Mindezt azonban érdektelen hordalékanyagként kezelte nemcsak a megyei hatóság, hanem a királyi tábla is.

Végül úgy hozott ítéletet a tábla, hogy ki sem hallgatta a vádlottat, vagy ha igen, úgy Réz vallomása elsikkadt a vérszomjas *Németh János* királyi ügyigazgató kezén. Elítélték annak ellenére, hogy nem tudták igazolni: tagja volt-e *Martinovics* valamelyik társaságának. Terhelő írásos dokumentumokat sem tudtak felmutatni ellene, még a *Martinovics—Laczkovics* féle latin nyelvű röpiratot, a *Szózatot* sem, jóllehet a szájhagyomány szerint több Német—gyulai polgárnál találtak jakobinus kátét is. (Ennek írásos igazolása nincs.)

Ijesztő belegondolni, milyen kiszolgáltatott volt a megvádolt ember a királyi hatalom ítélőszéke előtt. Szerencsére *Ferenc* császár — megelégedve talán az 5 halálos ítéletet — helyt adott Réz kegyelmi kérvényének, s „a semmiből érdem nélkül felment bitang”, a „fenevad, gyalázatos ember” (*Kazinczy* nevezi így a *Fogságom naplójában*) *Németh*tel szemben a hivatalból kirendelt védő: *Boday Mihály* érvelését fogadta el: „. . . a tett nélküli szavak nem egyenértékűek a tettel elkövetett cselekménnyel”. Lehet, hogy az ügy előadója külön is felhívta a császár figyelmét *Réz József*nek 1795. május 27-én kelt s *Németh János* jogügyi igazgatóhoz küldött levelére (egy példányt elküldött a nagy tekintélyű *Péchy Imre* bihari alispánhoz — a későbbi szeptemvirhez — is), amelyben a már kivégzésre ítélt *Réz* leleplezte „*Tsupor* viceispány urat”, ki „mindenféle ígéretésekkel csalta ki vallomását”, *sok fortélyok által, a bírósági eljáráson kívül* „fatsarva ki” belőle a „beismerést”, továbbá a *Domokos Lőrinc*re és *Juhász István* ref. lelkészre vonatkozó vádakat. „. . . azt is hozzátette — írja *Réz* —, hogy *Domokos Lőrinc*re, az ott való főnótáriusra írjak minden kigondolható gonoszságot, akár igaz legyen, akár nem, mivel most legjobb alkalmatlanság egy kálvinista tisztet (tisztviselőt) kitudni a vármegyéből, . . . mely delációért (feljelentésért, beárulásért) nagy kegyelmességével biztatott . . . az említett viceispány úr”.

Réz halálbüntetését végső soron határozatlan ideig tartó börtönre változtatta a király. Nem lehetetlen, hogy e kegyelemmel váratlanul új fordulatot nyert ügy készítette meggondolásra, retirálásra (?) az alattomos és kétkulacos *Csupor* alispánt, mert végül a megyei urak eltekintettek mind *Domokos Lőrinc* megyei főjegyző, mind *Juhász István* református lelkész letartóztatásától, noha azt előzőleg a bírák is elhatározták volt.

*Benda Kálmán*nak A magyar jakobinusok iratai III. kötete szerint *Réz* 1804. március 22-én szabadult a spielbergi börtönből. Több mint kilenc évig volt rab azért, mert baráti körben kinyilvánította politikai érzéseit. Érthető, hogy kiszabadulva messze elkerülte a vidéket, s előbb Budán, majd Pozsonyban, végül Cecén telepedett le. Itt is bajba keveredett. *Napoleon* schönbrunni kiáltványa idején, vagyis az 1809-es utolsó nemesi felkelés — a „győri vitézség” táján,

a nép előtt lázító beszédeket tartott, s a király és a vallás ellen izgatott. Újra szembetalálta magát — *Pribék Antal* birtokos feljelentése révén — a gonosz *Németh Jánossal*, aki elsikkasztva a védőügyvéd által beadott ügyiratokat, a királyi táblával hetenként kétszeri száraz-bőjt mellett 4 évi börtönre íteltette. A bírák elejtették a felségsértés vádját, s mindössze lázításért ítélték el.

*

A veszedelmes káté terjesztőjéről (szerzőjéről?) jóval kevesebbet tudunk. *Szentkereszt*y szerint 1791-től tanított Békésen, de hogy meddig, azt ő sem tudja. A *Békés megyei Levéltár* IV. A. 1. 579/1799. sz. aktája alapján (ez tartalmazza a kézzel írt káté egy példányát is) feltehetően 1795—96-ig. Ekkor „tsapatott ki” a tanítóságból. Szenvedélyesen vitázó, türelmetlen, talán izgága ember lehetett. *Domokos Lőrinc*nek az 1797. Jakab hava (július) 8-án Gyulán tartott vármegyei közönséges gyűlés alapján róla készített s Tek. és Nagys. Bihar vármegyének küldött jellemzése ugyanis a következőket mondja róla: „Korhel s alkalmatlan voltáért a Békési tanítóságból ki tsapatattott. Emiá a Nagy Mélt. K. H. M. Tanáts (Magyar Királyi Helytartó Tanács) előtt mintegy három esztendő olta több rendbeli instantiákkal (kérvény, kereset) alkalmatlankodott, hogy a végzés az ő innye szerint nem lett, vakmerő szókra fakadott, s ezért nállunk szinte egy hónapi arrestumot (börtön) szenvedett. *Fábián János*, mihelyt a Nagy Mélt. K. H. M. Tanáts rendelkezésre keményen megvizsgáltatván volna, útnak indulván Debretzen felé, mindjárt kezdett valamely lázzító (lázasztó?) és veszedelmes írást hintegetni, és nevezetesen Kladányban (Körösladány) a tanító-nál, egy ilyen önnön kezével írott káté forma Írást hagyott a végre, hogy mindenkinek hirdettessen, de a melyet a Tanító azonnal a Predikátorhoz vitt, ő pedig fő jegyző és Tábla biró *Domokos Lórintz* urhoz ide Gyulára bé küldött. Tovább menvén ő mindenütt ezt tselekedte, de a mint hitelesen esett értésünkre, addig uszott a vízen, hogy tsak ugyan elmerült, mert Ns. Debretzen városában el fogattatott, s Nagyságtok Kegyelmetek Tömlötzébe N.Váradra kísértetett.

Hogy tehát ötet érdeme szerént ítélni s büntetni lehessen, azon nálunk bé nyújtott veszedelmes írást, valamint a fels. K. Hertzeg és Nádor Ispányhoz a maga eredeti valóságában ezennel megküldöttük, hogy annak mássát Nagyságtokkal Kegyelmetekkel is közöljük; jelentvén egyszersmind Nagyságtoknak Kegyelmeteknek, hogy Sz. biráinknak (szolgabiráinknak) meghagytuk, hogy azonnal szoros vizsgálást tegyenek, nem hintegetett-e ezen ember megyebeli több helységekben is efféle veszedelmes írást?”

A 11 részre osztott, jakobinus színezetű „veszedelmes káté” túlnyomórészt vallási kérdésekkel foglalkozik. Írója jól ismerte a biblia világát; jártas volt az egzegézis — a bibliamagyarázat tudományában. Kétségkívül református lelkész vagy teológus lehetett. *Fábián János* 290 tételt tartalmazó könyvtári jegyzéke alapján, amelyet *Szerdahelyi Antal* királyi könyvvizsgáló 1804. feb-

ruár 4-én írt alá Nagyváradon, jogos a feltevésünk, hogy a szerző maga *Fábián* volt. 207 latin, 75 francia, 5 német és 3 magyar (Igaz hit; Éneklésben tanító-mester; A német nyelvnek megtanulására való Intézet) nyelvű kötetet tartalmazó magánkönyvtárában — sokat mondó a nyelv szerinti megoszlás! — a cenzor 24, többnyire francia nyelvű kiadványt kifogásolt. Az inkriminált művek egytől egyig vallásos köntösben harcoltak a feudális társadalmi berendezkedésnek az észokokkal és a természetvallással — természetjoggal összeegyeztethetetlen, eltorzult formája ellen. Ezt tette valójában az általunk vizsgált káté is. Méltán hisszük tehát — ezt a *Szabó Máté* németgyulai lakosnál elhelyezett Fábián-féle magánkönyvtár állaga is alátámasztja — hogy a tulajdonos teológiát végzett felvilágosult értelmiségi volt, aki azonban katedra híján (esetleg mert a teológiát még nem fejezte be) tanítóságra kényszerült.

Milyen fejezetek találhatók a kátéban? Íme, a következők:

- „1. A lélek halhatatlanságáról azok ellen, akik azt tagadják,
2. A képmutató gonosz életű keresztények ellen,
3. Az esküvés ellen,
4. Hogy az embernek nincsen semmi jussa arra és semmi hatalma, hogy egyik ember a másik embert erőltesse akármire, vagy akármiert is büntesse,
5. A gyalázatnak és akármicsoda nagy kárnak békességes türéssel való szenvedéséről,
6. Az emberi nemzet közt való egyenlőségről és szabadságról,
7. A szolgának az ő szolgálatja jutalmáról,
8. A ceremóniák ellen,
9. Az emberi nemzetnek az ő bűneiből és azoknak örök büntetéseiből való kiszabadulásáról és annak szükséges voltáról az ellenkezők ellen,
10. Micsoda mozdulhatatlan fundamentumon tartozik minden az örök boldogságra igyekvő ember az igazmondás és az igaz cselekedet mellett mindhalálíg állhatatos lenni, ha azért üldöztetik, vagy halálba vonatik valaki?
11. A feltett megcáfolhatatlan igazságok mellett való megcáfolhatatlan igazságok.”

Jogos a kérdés: hogyan és miért lehetett veszedelmes ez a látszólag kimon-dottan vallási kérdéseket elemző füzet, amely mindenekelőtt az okos életre kívánt nevelni? Miért üldözte a hatóság? Hogyan érvényesült benne a feudális egyházat és társadalmi formát veszélyeztető felvilágosult eszme?

A káté írója kétségkívül arra vállalkozott, hogy a modern élet és az ész törvényei szerint próbáljon párhuzamot vonni a biblia elvei és a korabeli társadalmi berendezkedés törvényei és sajátosságai között. Ebbeli fáradozásai során nem elsősorban a hit, hanem a társadalom szemszögéből közelített témájához. A kétely magvait hintette el a vakhit ellenében. Vallásfilozófiai vizsgálódásait határozott társadalomcentrikusság irányította. Nincs bennük semmi felekezeti-tieskedés. A kérdés nem az, melyik vallásnak, melyik felekezetnek van igaza, hanem hogy érvényesülnek-e, s ha igen, mennyiben és hogyan, a biblia emberi

és társadalmi kapcsolatokra vonatkozó elvei a földön, mindenekelőtt pedig nálunk, Magyarországon. Kiérződik lépten-nyomon ez a szándék, bár egy szóval sem említi hazánk nevét. Végső soron azt kutatja: lehet-e a bibliát zsinórmértékül venni az életben; alapvető principiumai érvényesíthetők-e a társadalomban. Elérhető-e egyáltalán az eszményi, a tiszta kereszténység a földön?

A káté szerzője ügyes megoldással nem kényszeríti rá másra a maga nézeteit. Nem moralizál, és nem von le erős didaktikus szándékkal végső tanulságokat. Csak kibontja a témát, s a felvázolt ellentétek feloldását — a döntés jogát az olvasókra, a hallgatókra bízta. A tendenciózusan beállított vélemények azonban erős kételyt támasztanak (a felvilágosult ember mindenben kételkedő hite jellemzi a szerzőt magát is), s mozgósító erejűekké válnak.

Érdeklődést azáltal kelt, hogy szenvedélyesen átélt meditációi időszerű témákat görgetnek. Nem egy megtalálható majd egy negyedszázaddal később *Kölcsey* vallás- és történetfilozófiai műveiben és reformországyűlési felszólalásaiban is, mintegy igazolva, hogy isten malmai lassan őrölnék. De míg *Kölcsey* ellentétek kiélezését kerülő, egyensúlyra, egyetértésre törekvő szemlélete a reformok evolúciós útját és elvét segíti, addig *Fábián* kátéja — nem utolsósorban a francia forradalom és a jakobinus törekvések eszméinek közvetlen hatása alatt — az ellentétek feltárásával gyorsabb, gyökeresebb társadalmi átalakulást: a bibliai eszményi állapotok megvalósítását, az egészségtelen és igazságtalan életelvek mindenáron való eltüntetését sürgeti. Ezt akarta propagáltatni azokkal is, akiknek *Fábián* terjesztés végett egy-egy példányt átadott a kéziratok füzetből. Ezért lett „veszedelmes” mű. *Kölcsey* elsősorban a főrendekkel vitázott reformjavasolatainak elfogadtatásáért, s közben a hosszúra nyúlt vallási vitában ugyanúgy eljutott a jogegyenlőség, a lelkiismereti szabadság történeti alakulásának elemző tárgyalásához, mint az önmagában meditáló *Fábián* — vagy kátéjának a szerzője —, aki az egyes kérdések dilemmáját önmagában élte át, s azokhoz erős vitázó készséggel, tudatos jobbító akarattal, az elnyomott ember szenvedélyes igazságkeresésével közelített.

Például így vitázott önmagában a társadalmi egyenlőtlenségről és a szabadságról: „Vagy mindnyájan egyenlő jussal, méltósággal, titulussal és hatalommal bírnak ebben az életben minden emberek a legifjabbiktól fogva a legöregebbekig, — vagy nem. Ha mindnyájan egyenlő jussal, méltósággal, titulussal és hatalommal bírnak: mi szükség, és hogy mér egyik a másiknak mind Testén, mind Lelkén és minden Jószágánn uralkodni és kegyetlenkedni? Ha pedig egyenlő jussal, méltósággal, titulussal és hatalommal nem bírnak, miért nemesített meg az Isten önnön maga minden embert, mind a Józán okosságban, mind pedig mindenféle vallásban ezzel a valóságos és igaz (nem pedig az emberektől talált tsalárd és gyilkos) nemességgel: valamint akartok, hogy az emberek tselekedjenek tiveleték, ti is azont tselekedjete azokkal. (Mat. 7:12 és 3 Mos. 1:18. Mat. 22:39). Szeressed felebarátodat, mint te magadat sat.

Továbbá vagy van szükségük a keresztényeknek s az emberi nemzetnek

mind egytől egyig minden Embernek a Császárokra, Királyokra, Földesurakra és más Uralkodókra — vagy nints. Ha van, miért nem tett az Isten erről az ő szükségéről, sem a józan okosság, sem a Sz. Írás Világánál, amint a felyebb való okoskodásból világosonn meg tetszik; sőt inkább miért nevezi őket az Istennek Böltessége mindnyájokat Atyafiaknak, és miért tiltja meg általjában az embereken való uralkodást. (Mat. : 18: 1—4; Mat. 20:25—28; Jan. 6:14—15 és Mat. 16:24—27 és 1. Sam, 8 egészen.) Ha pedig nints a Keresztényeknek s az egész Emberi Nemzetnek szükségek a Császárokra, Királyokra, Földesurakra és más Uralkodókra, hogy mernek, és mitsoda jussuk van, hol vették azt a just a Császárok, Királyok, Földes Urak és minden Uralkodók, hogy a Keresztyén nevezet alatt az embereken uralkodjanak s kegyetlenkedjenek? Következésképpen:

Vagy minden ember tartozik egymásnak adót fizetni, amilyenek az Urbarium, Taxa, Portio, Dézma s több a féle Igazságtalanságok; vagy egy sem. Ha mindnyájan tartoznak minden Emberek egymásnak Portiót, Taxát s több aféle igazságtalan adót fizetni, hát a Császárok, Királyok, Földes Urak, Nemesek, Katonák, Papok, Mesterek s többek miért nem fizetnek, vagy ha fizetnek, kinek fizetnek, s mennyit mindazoktól, a kikenn s amely Jóságokon uralkodnak? Mert ők is az Emberi Társaság tagjainak akarják magukat esmérni, s valják is szájjal, jóllehet annak nyilvánosságos öldöklő farkassai. Ha pedig nem tartozik senki is Portiót, Taxát s a több a féle igazságtalan adót fizetni, mi szükség a Keresztyénnek a Keresztyéneken, az Atyafinak az Atyafinn (Mat. 23:8) Portiót, Taxát, Dézsmát s több a féle igazságtalan adót venni az Istennek nyilvánosságos parancsolattya ellen. (Mat. 17:24—27.)

Mert minden teremtett dolgok vagy magoktól függenek, vagy az ő Teremtőjőktől. Ha magoktól függenek, mitsoda jussal uralkodnak rajtok a Császárok, Királyok, Földes Urak, Papok, Mesterek s a többiek? Ha pedig az ő Teremtőjőktől függenek, hogy mernek ők az Isten örökségén uralkodni, s erőszakot teneni? miért nem veszik azt eszekbe, hogy a mindenhatóval ellenkeznek, aki őket is, mint egyéb Teremtett dolgokat a semmiből hozta ki, és aki még az élet után meg fog fizetni kinek-kinek az ő tselekedeti szerént.

Mert az Isten vagy Magáért, azaz maga ditsőségére teremtett mindeneket, vagy nem. Ha mindeneket a maga ditsőségére teremtett, hogy meri az ember valamint felebaráttjától úgy minden egyéb teremtésektől azt a tiszteletet, azt a just erővel elragadozni, amelly egyedül a Teremtő? . . .Ha . . . mindeneket magokért s a magok ditsőségekre teremtett Isten, (amely tsupa képtelenség és lehetetlenség;) mi szükség nékünk minden jóért, valamint az életnek meg áldozásáért, úgy az örök boldogságért az Istenhez fordulni, fojamodni (sic!), és támaszkodni? Következésképpen

Vagy van szüksége a fegyveres nép óltalmára az Emberi Nemzetnek; vagy nints. Ha van, úgy tehát (távol legyen a káromkodás) nints szüksége az Istennek mindenható Atyai óltalmára, mert a fegyveres Népeknek elégségesnek kell

arra lenni, hogy az Egész Emberi Nemzetet, mind a Testi, mind a Lelki veszedelmektől meg óltalmazza, és hogy ugyan azon tökéletességgel bírjon, valamelyekkel az Isten bír, és az Istentől egészen által vegye a Világ Kormányát, minden Teremtett dologokra nézve, és az Istentől semmiben se függjön, amely mitsoda iszonyú képtelenség és lehetetlenség, kitsoda aki által nem láttya? Ha pedig nints rájuk szüksége az Emberi Nemzetnek, miért tartják őket, és mi szükség a számokra adót fizetni”.

Máshol azt fejtegette, hogy ha „azt mondja . . . az Isten: Légyen . . . minden e világra született ember minden Isteni félelemmel és igaz Atyafiúi szeretettel felruházva az Isten Temploma”, úgy „kiki a maga szükségét buzgóságosan terjesztheti az Isten elébe, minden Pap nélkül, egyedül az Isten segedelme által, hogy így mindnyájan minden emberek a mi Mennyei Atyánknak fiai legyünk (Mát. 5:15). Töröltessék el tehát minden Pápista, Calvinista, Lutheránus, Görög, Sidó, Török, Pogány és mindenféle Vallásbéli nevezet, hogy légyünk a mi Mennyei Atyánknak fiai; töröltessenek el minden Vezeték és Kereszt Nevek, titulosok és süveglések, hogy mindnyájan mint a Kis Gyermekek úgy vehessük a Mennyeknek Országát, a hová ha meg nem térünk, és olyanok nem leszünk, mint a Kis Gyermekek, semmiképpen nem mehetünk be. s. a. t. (Mat 18:3) *Töröltessék el minden embernek a magános birtokossága* és maga haszna keresése, hogy mindnyájan mint ugyan azon egy Atyának a fiai, minden szemre való hányás nélkül, minden pompa és minden pénz nélkül, egy kenyérenn, egy eledelenn, egy italonn, egy öltözetenn és egy akaratonn légyünk, hogy egyik a másikon ne uralkodhasson, és a nagyra vágyásra, melly minden bűnnek a kutfeje, leg kisebb alkalmatossága se lehessen senkinek is. Takarja bé tehát minden helység az az Társaság a maga földjéről, mind az embereknek, mind az Barmoknak a Termést”.

Ebben az utóbbi gondolatban nemcsak a természetjog és természeti törvény egyenlőségtana munkál, hanem az előproletáriátus klasszikus utópiákon (*Camparella, Morus, Bacon*) nevelkedett fejlettebb ideológiája is, mely jobban épít már a történelmi realitásra, a kizsákmányolás tényére továbbá a társadalmi osztályok antagonisztikus ellentétére. Messze van még a tudományos szocializmus elveitől, gyakran idézi az ősközösség idealisztikusnak, patriarchálisnak hitt képét (ezt találjuk Csokonainál is), de közvetlen előfutára már *Owen* nagyobb rész boldogságát célzó, Amerikában létesített kommunisztikus telepeinek.

Más helyen az osztálytársadalom bíraskodási módja és joga ellen tiltakozik, s a büntetés privilégiumát — az egyenlő emberi jogok elvére alapozva — Istennek tartja fenn.” Ha büntetheti egyik ember a másikat — vallja a szerző —, hová lesz úgy az Istennek az embereken való jussa vagy hatalma, mint az ő Igassága, melly szerént az embert bűnéért maga büntetheti (5. Mós. 32:35; Mat. 5: 38—48; és 6: 1—5; 7: 1. sat.), mind pedig az ő irgalmassága, mely szerént a

bűnöst kegyelmébe vette? Ha pedig nem büntetheti az ember az embert, hogy meri egyik a másikat büntetni?”

Különös, hogy az ember megnevelhetőségében bízó, a bűnök megszűnését az igazság eljövételétől: a kommunisztikus eszme diadalától váró, következetes logikájú író hogy nem gondolt arra, milyen anarchia következne a földi bírások megszűnésére. Vagy arra az isteni kijelentésre, hogy az én országom nem e világból való?

Figyelemre méltó a ceremóniákról alkotott véleménye is. „Vagy szükségesek a Czeremóniák az Isteni tiszteletre és az emberi nemzet boldogságára, vagy nem — állítja fel az alternatívát. Ha szükségesek, úgy . . . nintsen szükség arra az igaz Vallásra, amelyet az Isten mind a józan okosság, mind pedig a Szent Írás világánál a maga ditsőségére és az emberi nemzet boldogulására jelentett ki? Ha pedig nem szükségesek, miért tartják azokat az emberek? . . .

Mert az Isten vagy Lélek, vagy pedig (távol legyen a káromkodás) test. Ha Lélek, mi szüksége azt a bálványokban imádni, amilyenek minden Czeremóniák, aki Lélek, és akit következőképpen és szükségképpen Lélekben és imádságban kell imádni? (Jan. 4: 19—24; Mat. 9: 14—17). Ha pedig test, mi szükség az embernek a testet imádni? továbbá,

Az Isten vagy Lélek, vagy test. Ha Lélek, hogy tudod te a Lelket Testé (sic!) változtatni által; még pedig te változandó létedre a változhatatlant változandóvá, a romolhatatlant romlandóvá, azokban a Bálványokban, az emberi találmányokban, a Czeremóniákban, magyarázd meg nékem ezt a dolgot?, mert az Isten ugyan maga magát meg nem tagadja, és a maga változhatatlanságát változandósággá soha nem teheti, mert úgy mind az Isten, mind pedig az egész Világ semmivé lennének, a melly iszonyu képtelenség és tsupa lehetetlenség.

Ha tehát az Istent minden Léleknek imádni kell, amely tagadhatatlan tökéletes igazság, vagy lélekben és igazságban kell imádni, amelyek ezek: az Istennek igaz esmérete és telyes szívből, telyes elméből és minden erőnktől való szeretete, . . . vagy pedig testbenn és hazugságban kell őtet imádni; a milyenek minden féle pompás, szükségtelen és az embernek a maga nagyra vágyó kevélységét és testi telhetetlenségét gyulasztó emberi munkák, amilyenek a pompás Épületek, Festések, Írások, képek, mindenféle szükségtelen Házi Eszközök, pompás és külömb-külobmféle eledelek, italok, öltözetek, minden Innepek, Templomok, Törvényházak, Muzsikák, Oskola házak, kathedrák, harangok, tornyok, órák, Pénzek, kalendáriumok, Vásárok, emberi orvoslások, nyelvek szaporítása, Bibliothecák és mindenféle emberi munkák, valamelyek az embernek a mindennapi Szükségére való Eledelén, italán, öltözetén felül vagynak?, és a melyek az Ő Lelke Idvességére elmúlhatatlanul nem kívántatnak? Avagy nem az emberi találmányok által szakadt-e el az Emberi Nemzet az Istentől, a ki az embert a föld mivelésébenn a maga ditsőségére és a Köz Jónak az emberi Nemzet Boldogságának előmozdítására hozta bé a világra?”

A racionalista teológia kételkedő hangja ez, a „filozófiai egyház” képvi-

selőjéé, s ahogy az általunk kiemelt részletek tanúsítják, bizony nagy mennyiségű robbanó töltet sűrűsödött össze benne. Nem is lehetett más sorsa, mint az elkobzás. Az újra megmerevedő, megcsontosodó, ötlettelen államvezetésnek — amely a feudalizmus minden áron való védelmét tartotta legfontosabb kötelességének — nem lehetett más választása: tűzzel-vassal üldözte és bebörtönözte mindazokat, akik másra, akik többre vágytak, s ennek hangot is adtak. El kellett ítélnie a Réz Józsefeket és a Fábrián Jánosokat is — ne zavarják az állam békéjét, ne költögessék évszázados álmából a szegény népet.